

УДК 911.3

Я. Олійник, член-кор. НАПН України, д-р екон. наук,
О. Кононенко, канд. екон. наук, А. Мельничук, канд. геогр. наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Визначено основні особливості систем природокористування як об'єкту дослідження. Проаналізовано основні методологічні підходи до вивчення формування та розвитку регіональних систем природокористування: політико-економічний, соціальний, геоекологічний та історико-географічний. Охарактеризовано теорії та концепції, методи дослідження, що використовуються в рамках методологічних підходів. Розроблено базові положення історико-географічного методологічного підходу як основного при дослідженні трансформації систем природокористування. Особливу увагу приділено методу історико-географічних зрізів.

Ключові слова: методологічний підхід, метод дослідження, теорія, система природокористування.

Определены основные особенности систем природопользования как объекта исследования. Проанализированы основные методологические подходы к изучению формирования и развития региональных систем природопользования: политико-экономический, социальный, геоэкологический и историко-географический. Охарактеризованы теории и концепции, методы исследования, используемые в рамках методологических подходов. Разработаны базовые положения историко-географического методологического подхода как основного при исследовании трансформации систем природопользования. Особое внимание уделено методу историко-географических срезов.

Ключевые слова: методологический подход, метод исследования, теория, система природопользования.

The main features of regional systems of natural resource management as the object of our study have been determined. The basic methodological approaches (political, economic, social, geoeological and historic-geographical) to study the formation and development of regional systems of natural resource management have been analyzed. The theories, concepts and research methods of the methodological approaches have been described. The main principles of historic-geographical methodological approach as a major in the study of transformation of regional systems of nature management have been developed. Particular attention is paid to the method of historic-geographical sections.

Keywords: methodological approach, research method, theory, system of natural resource management.

Актуальність теми. Нераціональне природокористування є причиною загострення більшості екологічних, а також економічних та соціальних проблем. Надмірне зосередження суспільного розвитку на зростанні споживання зумовило виникнення ряду дисбалансів та диспропорцій у системі: "людина – навколишнє середовище – господарство". Так, на тлі погіршення якісних параметрів ресурсів все більше відчувається їх нестача, а в деяких випадках – значний дефіцит. Для вирішення цих проблем необхідно змінювати існуючі підходи до управління природокористуванням, використовуючи при цьому сучасні наукові розробки.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Системи природокористування потребують комплексного, міждисциплінарного дослідження, яке б мало на меті не тільки вирішення пізнавальних завдань, але і розроблення стратегії та плану дій щодо пошуку оптимальної моделі з урахуванням існуючих обмежень та необхідності узгодження системи цілей розвитку. Саме такий науковий пошук потребує вивчення існуючих, а при необхідності – і розробки нових методологічних підходів до дослідження формування та розвитку регіональних систем природокористування.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблем. Теоретико-методологічні підходи до дослідження природокористування вітчизняними вченими були розроблені у радянський час О. Мариничем, М. Паламарчуком, В. Руденком, П. Шищенком та ін. Нові теорії та концепції знаходять своє застосування при проведенні досліджень екологічних каркасів О. Топчієвим, сталого-ноосферного розвитку – М. Багровим, розвитку соціо-природних систем – С. Соньком та ін. В той же час, сучасне суспільно-географічне бачення трансформації природокористування не проявилось у вигляді єдиної теорії та методології. Задля розроблення методології та методики дослідження необхідно проаналізувати можливості раніше розроблених та широко використовуваних методологічних підходів.

Метою роботи є аналіз основних методологічних підходів до вивчення формування та розвитку регіона-

льних систем природокористування. Для досягнення мети було поставлено наступні **завдання**:

1) дослідити особливості використання основних методологічних підходів до вивчення трансформаційних змін природокористування, їх теоретичної бази та методів дослідження;

2) розробити базові положення історико-географічного методологічного підходу як основного при дослідженні трансформації систем природокористування.

Виклад основного матеріалу. Формування і розвиток регіональних систем природокористування відбувається в умовах постійної зміни впливу основних чинників та відзначається складністю основних процесів і явищ. Зростання масштабу людського впливу на навколишнє природне середовище та залучення природних ресурсів до різних видів економічної діяльності спричинило розширення та поглиблення основних методологічних підходів до вивчення систем природокористування. Методологічний підхід у широкому розумінні цього слова є системою принципів та методів пізнання як філософських, так і конкретно наукових, що ґрунтуються на певних теоретичних положеннях, концепціях, парадигмах. Важливою особливістю методологічного підходу є спрямованість на отримання результату, що може мати практичне застосування. Для дослідження будь-якого об'єкту можна використати декілька методологічних підходів залежно від цілей і завдань, доступності методів і методик.

Основними особливостями систем природокористування як об'єкту дослідження є багатокомпонентність, складність зв'язків між компонентами та елементами, динамічність, спрямованість використання природних ресурсів на отримання прибутку та загалом на задоволення всіх матеріальних та духовних потреб людини, а також негативний вплив природокористування на стан навколишнього природного середовища. Саме від цих основних властивостей ми виходили, визначаючи методологічні підходи (рис. 1). Розроблена методологія та методики дослідження не можуть тривалий час залишатись ефективними та єдино правильними внаслідок того, що розвивається і змінюється не тільки наука, але і значних змін зазнає сама система природокористування, цілі і завдання використання природних ресурсів.

Отже, кількість методологічних підходів до вивчення формування та розвитку регіональних систем природокористування постійно зростає, що зайвий раз доводить міждисциплінарність проблеми раціонального природокористування та актуальність подібних досліджень.

Системно-структурний підхід є загальнонауковим та може бути застосований до будь-якого об'єкту дослідження, а в першу чергу до об'єктів, що включають компоненти та елементи різної природи, властивостей та характеристик. Під системним підходом у широкому сенсі розуміють метод дослідження, при якому об'єкти дослідження розглядаються як частини та елементи певного цілісного утворення. Ці частини та елементи, взаємодіючи між собою, формують нові якості цілісного утворення (системи), відсутні у кожного з них окремо. Поняття "елемент" розуміється як мінімальний, вже неподільний компонент в рамках даної системи. Зв'язок між елементами системи більш стійкий, впорядкований та внутрішньо необхідний, ніж зв'язок кожного з елементів з навколишнім середовищем.

Загальна теорія систем була розроблена відносно недавно – у середині ХХ ст. – але лягла в основу не тільки міждисциплінарного, але і загальнонаукового методу дослідження. Щодо даної теорії можна назвати прізвища Л. фон Берталанфи, А. Тенсли, Дж. Касти, які розробляли загальні положення, методи, визначили характеристики систем [2], [11], [13]. Також окремо була розроблена теорія геосистем – цілісних утворень, множини взаємозв'язаних елементів, функціонування яких залежить від їх розташування на території та властиво-

стей навколишнього природного середовища. Дані розробки проводились В. Сочавою, А. Ісаченком, Ю. Саушкіним, М. Шаригіним, У. Мересте [6] та ін. Розроблення теорії та методології геоєкології, об'єктом вивчення якої є геосистеми, відбулось приблизно у 60-80-х роках ХХ ст. та обумовлено зближенням географічного та екологічного підходів та загалом визнанням екологічної парадигми в географії (Д. Арманд, В. Котляков, С. Лавров).

Система природокористування – це складне просторово-часове утворення, що складається з таких елементів або підсистем, як природа у якості природних умов та ресурсів, населення та господарства. Такі системи мають подвійну якісну природу: вони зберігають природні властивості стійкості, відтворюваності, інертності та ін., а також набувають суспільних властивостей, насамперед властивостей природних ресурсів бути чинником економічного зростання, об'єктом владання інвестицій, приносити дохід власникам тощо.

Виявлення структурних елементів, законів функціонування та розвитку системи природокористування дозволило використати арсенал математичних методів дослідження: факторний, кластерний аналіз, математичного моделювання, оптимізації та ін. Якщо говорити про методичні прийоми та методи, що застосовуються за даного методологічного підходу, то вони найчастіше мають загальнофілософське походження – методи аналізу і синтезу, парадигми, узагальнення, аналогій, порівняння, та математичне, включаючи як вищезгадані методи, так і індексний, статистичний, метод класифікації та ін.

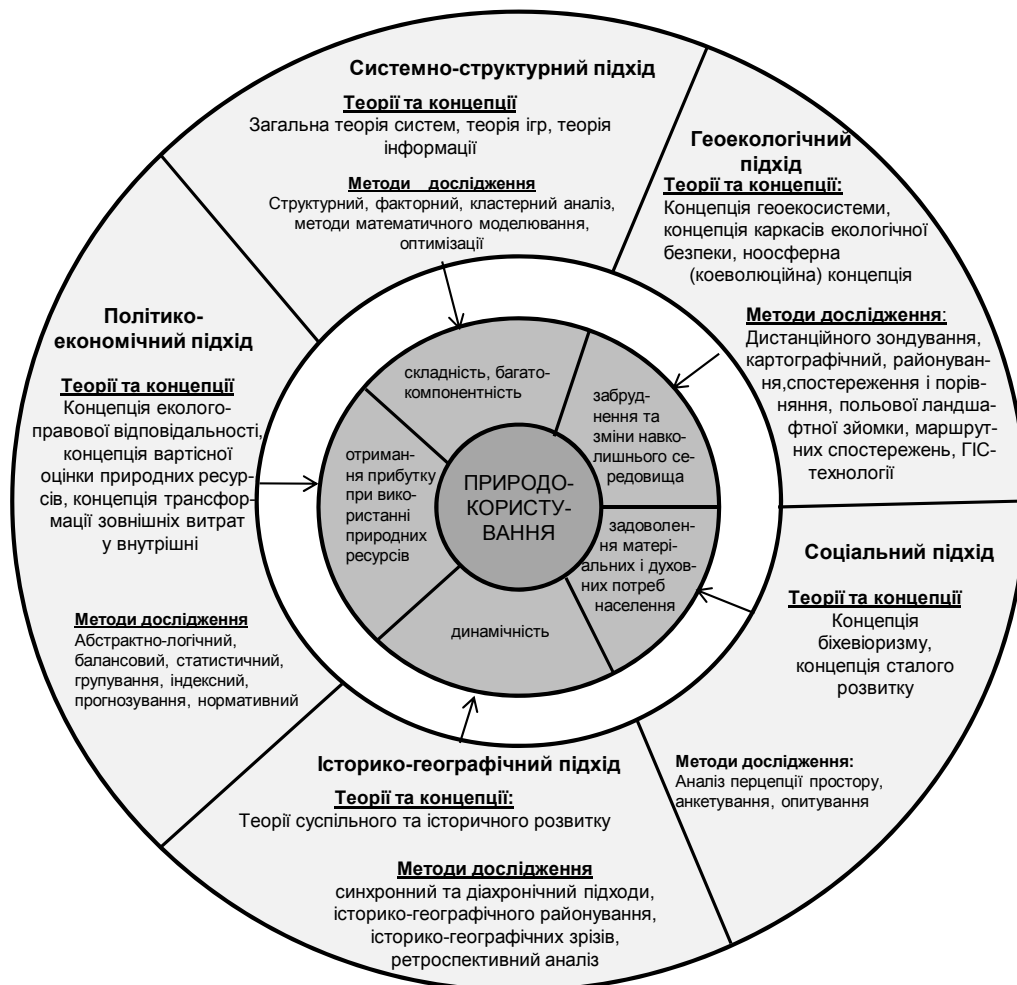

Рис. 1 Науково-методологічні підходи до дослідження природокористування

Політико-економічний підхід розроблявся у відповідь на суспільний запит щодо максимізації використання ресурсного потенціалу. Вітчизняна школа економіки природокористування, виникнення якої пов'язано з утворенням Комісії з вивчення природних багатств України Української академії наук, розглядала використання природних ресурсів як потенційних можливостей для зростання народного багатства. З точки зору голови Комісії В. Вернадського при вивченні природних продуктивних сил необхідно не тільки зосереджуватись на оцінюванні природних ресурсів, але і на пошуку шляхів їх раціонального та ефективного використання. Цей комплекс розробок початково був побудований на принципах антропоцентризму, тобто переважало бажання зменшити залежність людини від природи через підвищення культурного рівня та технічної озброєності виробництва.

Економіка природокористування як наука виокремилась у 70-х роках минулого століття на основі розробок географів Ю. Куражовського, В. Преображенського та ін. і економістів А. Ендерса, Р. Коуза, В. Трегобчука, В. Шевчука, М. Долішнього, І. Синякевича та ін. Основне завдання економістів – врахувати особливості природокористування при формуванні державного управління економікою, в тому числі приватним сектором [4]. На сьогоднішній день до природокористування зараховується все матеріальне виробництво, а отже організаційно-економічний механізм природокористування охоплює проблематику ціноутворення, оподаткування, а також адміністративні методи впливу: ліміти, дозволи, ліцензії, менеджмент і аудит тощо.

Даний підхід в літературі називається по-різному: економічний, прагматичний або такий, що передбачає утилітарну точку зору на систему природокористування. Зосередження на цьому підході та ігнорування інших неминуче призводить до екологічної кризи. Усвідомлення цього спричинило поступовий перехід до екоцентризму, який змінив в певній мірі методологію і методи дослідження в економіці природокористування через введення екологічних принципів, критеріїв, методик оцінки екологічних ризиків, збитків тощо.

Економічний підхід у сучасному розумінні пов'язується з методиками оцінки економічної ефективності природокористування, ресурсозбереженням, розробкою екологічно орієнтованих економічних інструментів. Господарська практика потребує розробки ефективних методів управління природокористуванням, що вимагає розгляду компонентів природного середовища як ресурсу, що характеризується вартісними характеристиками, а також рентабельністю, економічною ефективністю виробництва та ін. Даний підхід обумовив і систему методів управління: нормативно-правових та економічних. Екологізація економічної діяльності призводить до екологізації управлінського механізму та введення плати за забруднення навколишнього середовища, штрафів, ліцензування та інших механізмів.

Політична складова впливає з геополітичного значення природних ресурсів, що визначає важливість політичних рішень при прийнятті концепцій та парадигм, закріплення їх основних положень у програмних документах, законах, підзаконних актах. Політико-правові рішення є серйозним стимулом розвитку наукових досліджень у певному напрямі. Як приклад можна навести зміну концепції абсолютної безпеки, що домінувала в радянській системі забезпеченні техногенної безпеки впродовж багатьох десятиліть, на концепцію прийнятнього ризику, ґрунтуючись на якій розроблено ряд методик оцінки ризику для різних об'єктів, а також методи управління екологічним ризиком тощо.

Соціальний підхід передбачає поступовий перехід на соціально-орієнтоване природокористування, тобто спрямоване на першочерговість задоволення потреб суспільства, використовуючи ресурсний потенціал території. З практичної точки зору на сьогоднішній день даний підхід обґрунтовує існування сучасного суспільства споживання. Забезпечення основних суспільних потреб та введення стандартів якості життя з точки зору ряду вчених [1, с. 50] може призвести до екологічної катастрофи, оскільки високі, в тому числі екологічні, стандарти життя розвинених країн досягаються за рахунок екстенсивного використання ресурсів країн, що розвиваються. Ми вважаємо, що соціальний підхід до дослідження природокористування ширший, оскільки включає не лише складову споживання природних ресурсів, але і досягнення високих екологічних норм для населення, включаючи такі аспекти, як безпека проживання, харчування, безпечні умови праці тощо.

У трикутнику "людина – навколишнє середовище – економіка (господарство)" цілі та пріоритети розвитку змінювались не один раз саме в плані зміни підходів до природокористування. Якщо за часів планової економіки у пріоритетах були економічні цілі, то зараз у вітчизняній науці і управлінській практиці однозначно домінують соціальні, що відповідає концепції сталого розвитку. Відповідно до концепції було введено ряд обмежень щодо розвитку економіки, а саме екологічно небезпечних її галузей, в той же час зберігши майже всі можливості та шляхи розвитку для людини, максимально враховуючи і духовні і матеріальні потреби [12]. Загострення екологічних проблем стимулює розроблення наукових обґрунтувань щодо подальшого зміщення акцентів в бік ще більших економічних, а також соціальних обмежень. Отже, виникає необхідність детального вивчення структури потреб людини у її взаємодії з навколишнім середовищем. В цьому плані актуальним є такий напрям дослідження процесу природокористування як вивчення відображення природокористування у свідомості населення, що проживає на даній території. У роботі Я. Олійника, А. Степаненка йдеться про регіональну свідомість як систему (чи сукупність) поглядів і уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певних територіях [8]. Важливою складовою просторової самоідентифікації є територіальні інтереси, серед яких регіональне природокористування виступає важливою складовою. Методи збору інформації, її обробки та інтерпретації детально проаналізовані у роботах М. Крилова, К. Мезенцева, О. Гродзинської та ін. [7, с.183-192], [3].

Людина сприймає територію на різних рівнях і у різних формах. Вченими доведено, що провідну роль при сприйнятті відіграють перцепційні процеси, завдяки яким людина сприймає ландшафт насамперед як образ. За допомогою методів анкетування, бального оцінювання перцепційних рис території парних порівнянь та ін. можна оцінити особливості природокористування через такі риси територіальних утворень як впорядкованість, гармонійність, унікальність, комфортність для проживання, ведення різних напрямів бізнесу та ін.

Геоєкологічний підхід має за основну мету адаптацію процесу соціально-економічного розвитку до законів розвитку природних систем. Детальне вивчення цих законів в умовах перетворення екосистем людиною є важливим науковим завданням. Підхід спирається на основні наукові положення геоєкології – міждисциплінарної галузі знань, яка вивчає взаємодію між компонентами геоєкосистем з метою оцінити наслідки цієї взаємодії (визначити сучасний стан) та передбачити їх зміни в майбутньому, розробити заходи, спрямовані на опти-

мізацію взаємодії суспільства з іншими компонентами геоекосистем [9, с. 17].

Виходячи з геоecологічного підходу, традиційне природокористування є небезпечним для стійкості геоекосистем та призводить до системних, незворотніх змін, значного зменшення ресурсного потенціалу. Дослідження геоекосистем проводяться з використанням методів дистанційного зондування, картографічного районування, спостереження і порівняння, польової ландшафтної зйомки, маршрутних спостережень, ГІС-технологій тощо. На сьогоднішній день екологічний вектор отримали всі фізикогеографічні дослідження, а також напрацювання з конструктивної географії.

Основні сучасні теоретико-методологічні розробки щодо природокористування спрямовуються на пошук такого шляху, який би дозволив уникнути конфлікту між економічними та соціальними цілями розвитку та законами розвитку екосистем. Однією з умов досягнення такого балансу є концепція природничих каркасів екологічної безпеки, згідно якої формується оптимальна структура території регіонів за принципом крупнодисперсного розподілу території з переважанням природних систем [10, с. 284-291]. Вони перемижуються з урбанізованими територіями і об'єднуються в єдину систему, сполучаючись з екомережами межуючи з Україною країн. Лінійними структурними елементами виступають смуги водоохоронних лісів, долини річок, а площинними – "ядра" мережі – існуючі або проєктні заповідники, природні парки, заказники тощо. Дані розробки мають тактичний характер та сприяють збереженню природних ландшафтів, підвищенню їх стійкості до негативних зовнішніх впливів.

Стратегічним напрямом, певним орієнтиром на майбутнє є концепція ноосферного (коеволюційного) розвитку, розроблена В. Вернадським та підтримана і розвинена М. Моїсеєвим, М. Багровим та ін. Відповідно до концепції, зміни у природокористуванні передбачають перехід на адаптивне природокористування, забезпечення відновлення і збереження ресурсів. При цьому необхідно не відмовитися від використання природних ресурсів, або штучно скоротити споживання, а ефективно використовувати ресурсний потенціал за рахунок внутрішнього цілепокладання [1, с. 101-105].

Історико-географічний підхід передбачає вивчення особливостей трансформацій системи природокористування на різних історико-географічних зрізах, їх взаємозалежності із просторово-часовими перетвореннями суспільного розвитку загалом та його складових, виявлення їх критеріїв та показників, оцінку впливу факторів трансформації природокористування та виявлення напрямів таких змін на сучасному етапі. Вченими сформовано методологічний та методичний апарат пізнання системи природокористування у просторово-часовому вимірі, запропоновано ряд підходів до виділення основних етапів її трансформацій у контексті загального суспільного розвитку. Недослідженими залишаються питання щодо механізму переходів від однієї моделі до іншої, умов і факторів таких змін, а також регіональних глобальних трансформаційних процесів.

Використання історико-географічного підходу передбачає пізнання об'єктивних законів просторової та часової визначеності регіонального природокористування, що пов'язано як із вивченням територіальної організації матеріально-речовинних об'єктів природокористування із їх специфічною сутністю та відповідною траєкторією розвитку та трансформацій, так і позаматеріальною діяльністю людини – творчою, організаційною, управлінською тощо, – що дозволяє у предмет дослідження включити людську свідомість, волю, очікування, сприйняття, переваги тощо, які зазвичай спонукають і супроводжують дії і вчинки людей. При цьому відбувається виявлення генетичних рядів розвитку на-

селення, промисловості, агрокультури та інших суспільно-географічних компонентів території, які з одного боку визначають спрямованість та інтенсивність процесу природокористування й з іншого детерміновані ним.

Основними методами історико-географічного дослідження є синхронний та діахронічний підходи, метод історико-географічних зрізів, історико-географічного районування, ретроспективного аналізу, картографічний, моделювання, порівняльно-географічний та ін.

Метод історико-географічних зрізів використовується для всебічного аналізу природи, населення, господарства впродовж певного періоду часу. Для історико-географічної реконструкції та моделювання необхідно: 1) з'ясувати походження суспільно-географічного об'єкту; 2) дослідити загальні тенденції його розвитку в минулому; 3) виявити вплив на стан сьогодні та можливий розвиток в майбутньому. Виділення історико-географічних зрізів – це один із найскладніших та відповідальних етапів історико-географічного вивчення процесу природокористування, основними вимогами до якого є:

1. Синхронність аналізу всіх матеріалів. Усі компоненти оточуючого середовища досліджуються з врахуванням взаємозв'язків з іншими компонентами та у часовій узгодженості.

2. Виявлення та поглиблених досліджень провідних взаємодій між природою, населенням та господарством, що властиві даному історичному періоду. Характер цих взаємозв'язків обумовлений передусім організаційною роллю людини, хоча природне середовище також вносить в них свої корективи.

3. Територіальна цілісність регіонів для яких визначається діахронічна структура через виділення зрізів. Це передбачає можливість співставлення отриманих висновків з даними за інших періодами. Чітко визначити межі території, що вивчається. При цьому потрібно прагнути до виявлення максимальної типовості змін об'єкта.

4. Вивчення історичного зрізу повинне супроводжуватися ретельним встановленням часових меж. Для географа є важливим, щоб зріз співпадав з окремими етапами розвитку території [5].

Висновки. 1. Визначено основні особливості систем природокористування як об'єкту дослідження, що покладені в основу вибору теоретико-методологічних підходів дослідження: багатоконтентність, складність зв'язків між компонентами та елементами, динамічність, спрямованість використання природних ресурсів на отримання прибутку та загалом на задоволення всіх матеріальних та духовних потреб людини, а також негативний вплив процесу природокористування на стан навколишнього природного середовища.

2. Основними теоретико-методологічними підходами дослідження регіональних систем природокористування є: системно-структурний, геоecологічний, політико-економічний, соціальний та історико-географічний. Можливості історико-географічного підходу полягають у пізнанні об'єктивних законів просторової та часової визначеності регіонального природокористування, що пов'язано як із вивченням територіальної організації матеріально-речовинних об'єктів природокористування із їх специфічною сутністю та відповідною траєкторією розвитку та трансформацій, так і позаматеріальною діяльністю людини – творчою, організаційною, управлінською тощо, – що дозволяє у предмет дослідження включити людську свідомість, волю, очікування, сприйняття, переваги тощо, які зазвичай спонукають і супроводжують дії і вчинки людей.

1. Багров М.В. Стало-ноосферний розвиток регіону. Проблеми. Вирішення. / Микола Багров. – Сімферополь, Доля, 2010. – 208 с. 2. Большие системы. Связность, сложность и катастрофы : научное издание: пер. с англ. / Дж. Касти; ред. пер.: Ю.П. Гулало, А.А. Пионтковский. – Москва: Мир, 1982. – 216 с. 3. Гродзинська О.Ю. Конструктивно-географічний аналіз сприйняття ландшафтів і регіонів України: авто-

реф. дис. На здобуття наук. Ступеня канд. геогр. наук: спец.11.00.11 "Конструктивна географія" / О.Ю. Гродзинська. –К., 2009. – 20 с.
4. Ендерс Альфред Економіка навколишнього середовища. Вступ / Пер. з нім. – К.: Либідь, 1995. – 168 с. 5. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. / В.С. Жекулин. – Л.: Наука, 1982. – 225 с.
6. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки / А.Г. Исаченко. – М.: Академия, 2004. – 400 с. 7. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку / Костянтин Мезенцев. – К: ВПЦ "Київський університет", 2005. – 253 с. 8. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Знання, 2000. – 204 с. 9. Олішевська Ю.А. Геоєкологічне районування: теоретико-методичний та практичний аспекти / Юлія Олішевська. – К:

Сталь, 2009. – 244 с. 10. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації географії в інформаційному суспільстві / Олександр Топчієв // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. Наук. Праць. У 4-х тт. – К.: ВГЛ "Обрії", 2008. – Т. I. – 322 с. 11. Bertalanffy L. von. General System Theory – A Critical Review // General Systems. Vol. VII. 1962. P. 1–20. 12. Renn Ortwin. A regional concept of qualitative growth and sustainability: a pilot project for the German state of Baden-Württemberg. – Stuttgart: Akad. ffr Technikfolgenabsch"tzung in Baden-Württemberg, 1995. – IX, 47 p. – Eng. – (Original language – DT). 13. Tansley, A.G. The early history of modern plant ecology in Britain. Journal of Ecology. – Vol. 35, No. 1/2, Dec., 1947. – 130-137.

Надійшла до редколегії 20.01.12